

Makary Górzyński

W stronę procesualnej historii architektury. Propozycje metodologiczne*

Abstrakt: W artykule omówiono propozycje metodologiczne przydatne w badaniach nad historią architektury, zaczerpnięte z tekstów z kręgu Teorii Aktora-Sieci i zwrotu ku rzeczom we współczesnej humanistyce. Bazując głównie na publikacjach Bruno Latoura i Albeny Yanevej, autor przedstawia koncepcję postrzegania procesów projektowania, budowania i użytkowania budynków zakładającą nieustanną zmienność relacji i odniesień między ożywionymi i nieożywionymi aktorami. Procesualna analiza historii architektury, jak pokazują przykłady m.in. kaliskich budowli wiązanych z architektem Józefem Chrzanowskim (1844–1915), może oferować nowe i wartościowe poznawczo pytania oraz koncepcje badawcze.

Abstract: The article discusses some methodological proposals applicable in research on the history of architecture, drawn from publications inspired by the Actor-Network Theory and the turn to materiality in contemporary humanities. Based mainly on the works of Bruno Latour and Alben Yaneva, the author proposes to view the processes of designing, constructing and using buildings as involving incessantly altering relationships and references between animate and inanimate actors. A processual analysis of the history of architecture can offer fresh and stimulating questions and research concepts, as is demonstrated by examples of buildings in Kalisz connected with the architect Józef Chrzanowski (1844–1915).

Słowa kluczowe: historia architektury, XIX wiek, Kalisz, architekci, metodologia, Teoria Aktora-Sieci

Key words: history of architecture, nineteenth Century, Kalisz, architects, methodology, Actor-Network Theory

W niniejszym artykule przedstawiam propozycję zastosowania Teorii Aktora-Sieci w badaniach nad historią architektury. Interesuje mnie procesualny wymiar tworzenia oraz użytkowania budowli i przestrzeni. Procesualny — stający się, ale nie stały — co odróżnia takie podejście od założenia, że budynek należy postrzegać głównie jako „dzieło sztuki” przeznaczone do adekwatnego i pełnego „wyinterpretowania” przy użyciu klasycznych metod historii sztuki¹. W tym kontekście analiza oddziaływania architektury na otoczenie może skłaniać do refleksji nad jej

* Artykuł stanowi zmienioną wersję fragmentu mojej rozprawy doktorskiej, który nie został przewidziany do druku w przygotowywanej monografii, zob. Górzyński M. 2019b, s. 28–32. Do poruszanych tu zagadnień odwołałem się nie po raz pierwszy, por. Górzyński M. 2011; Górzyński M. 2014. Tym razem są one pretekstem do podjęcia dyskusji metodologicznej. Sięgam po kaliskie przykłady, aby zilustrować możliwości, jakie daje zastosowanie przedstawionych w tekście metod w badaniach nad architekturą. O kaliskim środowisku architektonicznym i realiach jego funkcjonowania w przywołanym tu okresie zob. Górzyński M. 2020. Za zainspirowanie mnie do podjęcia tego tematu dziękuję prof. Barbarze Arciszewskiej, jestem także dłużnikiem recenzujących ten artykuł. Oddzielne, serdeczne podziękowania kieruję do Redakcji „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej”, która włożyła wiele pracy w finalną wersję tego tekstu, oferując szereg wartościowych ulepszeń i ważnych poznawczo komentarzy.

¹ Por. Moxey K. 1996; Art history. 1999.

wplywem na przebieg procesów społecznych (np. kształtowanie ludzkiej podmiotowości, poczucia bezpieczeństwa czy relacji z innymi). Uwzględniłem także propozycje metodologiczne dotyczące tzw. zwrotu ku rzeczom i odniosłem je do głównego wątku rozważań. Artykuł traktuję jako zaproszenie do dyskusji, adresowane do grona specjalistów zajmujących się wpływem przedmiotów na procesy historyczne, relacje społeczne, polityczne i szeroko pojętą kulturę.

W 1893 r. spod prasy drukarskiej wyszło ekskluzywne wydawnictwo dotyczące Instytutu Inżynierów Cywilnych w Petersburgu oraz poprzedniczki tej instytucji, dokumentujące jej działalność za lata 1842–1892². Zawiera ono biogramy i charakterystykę dorobku absolwentów uczelni, kształcącej inżynierów budownictwa różnych specjalizacji³. Wychowankowie Instytutu działali na obszarze całego Imperium Rosyjskiego, a album niewątpliwie dowodził znaczenia tej grupy zawodowej w zakresie modernizacji państwa, jej wpływu na rozwój procesów industrializacji i budowy nowego oblicza miast i rosyjskiej prowincji. Świadczą o tym nie tylko poszczególne hasła, w których znajdujemy informacje biograficzne, opisy karier i osiągnięć na płaszczyźnie społecznej oraz listy projektów architektonicznych i infrastrukturalnych, ale również wybór ilustracji, prezentujących niemal wszystkie ówczesne typologie budynków oraz przykłady restauracji lub konserwacji zabytków.

Jedną z uwzględnionych w tej publikacji postaci jest Józef Chrzanowski (1844–1915), urodzony w Tule absolwent Szkoły Budowlanej Głównej Dyrekcji Kolei i Budownictwa Publicznego (rocznik 1868), który w momencie wydania albumu pracował w Królestwie Polskim na stanowisku architekta nadgranicznej guberni kaliskiej (od 1875 r.). Biogram, przygotowany w oparciu o materiały nadesłane przez samego inżyniera, dotyczy głównie okresu jego aktywności w Kaliszu, choć Chrzanowski opisał też swoją wcześniejszą działalność na obszarze Imperium⁴. Poza jego życiorysem i wykazem projektów znalazły się tu: zdjęcie portretowe i reprodukcje fotograficznych widoków trzech kaliskich budowli — odwachu (bud. 1882–1883), biurowca i kantoru miejscowego oddziału Rosyjskiego Banku Państwa (1886) oraz ratusza (1887–1891)⁵. Ponadto na liście projektów wskazano prace na obszarze guberni, w tym nad pałacem Kreutzów w Kościelcu koło Koła (ok. 1889–1892)⁶, a także katolickie kościoły parafialne, m.in. we wsiach Dobrzec Wielki, Kraszewice, Osiek i Wrząca (lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte XIX w.). Księga pamiątkowa Baranowskiego jest dziś dla historyków architektury Europy Środkowo-Wschodniej w drugiej połowie XIX w. jednym z podstawowych źródeł⁷. Uzupełniają ją, oprócz archiwaliów, teksty zamieszczone w prasie i wspomnienia. Autorskie projekty Chrzanowskiego omawiano na łamach „Gazety Kaliskiej”. Szczególnie w 1900 r. w periodyku poświęcono wciąż czynnemu w mieście architektowi sporo uwagi. To zainteresowanie miało związek z otwarciem teatru miejskiego jego projektu oraz jubileuszu 25-lecia pracy w Kaliszu. W specjalnym dodatku⁸ komplementowano talenty i zdolności kali-

² Instytut Inżynierów Cywilnych powstał w 1832 r., ale docelową strukturę otrzymał dopiero dziesięć lat później, gdy połączono go ze Szkołą Architektury działającą przy stołecznej ASP. W latach 1842–1882 uczelnia, kształcąca inżynierów budownictwa lądowego, nosiła nazwę Szkoły Budowlanej Głównej Dyrekcji Kolei i Budownictwa Publicznego. W 1882 r. ponownie przemianowano ją na IIC, zaś pomiędzy 1893 a 1917 r. występowała pod nazwą Instytutu Inżynierów Cywilnych im. Imperatora Mikołaja I. Na temat polskich absolwentów zob. Baraniewski W. 2004; Omilanowska M. 2004; Omilanowska M. 2016.

³ Baranovskij G. 1893. Redaktorem tego bezcennego dziś wydawnictwa był stołeczny architekt Gawriił Baranovskij (1860–1920), absolwent Instytutu znany z późniejszej działalności dokumentacyjnej. Za zwrócenie mi przed laty uwagi na to wydawnictwo pozostaje wdzięczny dr. Tomaszowi Grygielowi. Na temat szkolnictwa architektonicznego w ówczesnej stolicy Rosji zob. Omilanowska M. 2004, gdzie starsza literatura.

⁴ Baranovskij G. 1893, s. 365–366.

⁵ Na temat tych obiektów zob. Tabaka A., Błachowicz M. 2010, s. 36–37.

⁶ Zob. Górzyński M. 2019.

⁷ Księga. 1937; Strzałkowski J. 2007, s. 115.

⁸ Dodatek. 1900.

skiego inżyniera gubernialnego oraz „ojcowską opiekę nad miastem” jego zwierzchnika — gubernatora Michaiła P. Daragana (1834–1918), przedstawianego jako patron i polityczny opiekun regionu⁹. Zamieszczono biogram Chrzanowskiego i wykaz ważniejszych prac projektowych, ale tym razem ograniczonych do guberni. W relacji z obchodów jubileuszu wspomniano o okolicznościowym nabożeństwie w kościele Wniebowzięcia NMP i biesiadzie w towarzystwie współpracowników oraz przedstawicieli duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej w osobach proboszczów kilku parafii. O wdzięczności kleru wobec projektanta świadczył jubileuszowy puchar, ufundowany przez księży, dla których Chrzanowski opracowywał projekty kościołów¹⁰. Wiadomo, że „podług planów i pod kierunkiem p. Chrzanowskiego stanęło kilkadziesiąt świątyń Pańskich”¹¹.

Tego rodzaju materiał — uporządkowane dane o życiu i twórczości architekta — najczęściej są dla historyków sztuki punktem wyjścia do napisania klasycznej biografii artystycznej¹². Przywołane źródła budzą jednak pewne zastrzeżenia, zważywszy na praktykę przejmowania cudzych projektów lub podpisywania planów „za kogoś”¹³. Także w przypadku Chrzanowskiego, wpływowego urzędnika carskiej administracji, krytyczna analiza opublikowanej w albumie Baranowskiego listy prac „autorskich” przynosi interesujące wyniki. Odnotowany przez Małgorzatę Omilanowską projekt kościoła pw. św. Michała Archanioła w podkaliskiej wsi Dobrzec Wielki¹⁴, przechowywany w zespole Komitetu Techniczno-Budowlanego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu (dalej: RGIA)¹⁵, faktycznie został przygotowany przez Jana Zdzenickiego (1822–1892), architekta powiatu kaliskiego w latach 1869–1892¹⁶. Dokumentacja nowego, murowanego z cegły, neogotyckiego kościoła powstała w 1875 r., ale dopiero po siedmiu latach przekazano ją władzom gubernialnym. Następnie trafiła pod obrady Komitetu Techniczno-Budowlanego MSW (1883)¹⁷. Świątynię zbudowano pomiędzy 1882 a 1886 r.¹⁸ — pod nadzorem Chrzanowskiego, który przypisał sobie autorstwo projektu. Istniejący do dziś kościół powstał jednak wedle dokumentacji skorygowanej przez niego, a następnie przesłanej do Petersburga przez architekta gubernialnego jako urzędnika nadzoru budowlanego¹⁹.

Zachowany w RGIA arkusz odsłania zakres korekty: karminem i niebieskim atramentem dorysowano nowe elementy konstrukcyjne oraz przerysowano kompozycję fasady tej skromnej,

⁹ Górzyński M. 2019b, s. 413–425, 447–453.

¹⁰ O nagrodach służbowych dla Chrzanowskiego por. dane w spisie przebiegu jego służby w APŁ, RGK, sygn. 523, k. 36.

¹¹ Dwudziestopięciolecie. 1900.

¹² Zob. np. Purchla J. 1986; Baraniewski W. 2000; Omilanowska M. 2008; Błaszczuk D. 2010; Architektki. 2016; Śleboda T. 2018; Pilikowski M. 2020.

¹³ W odniesieniu do interesującego mnie obszaru Królestwa Polskiego zob. np. Strzałkowski J. 1997, s. 4–24, 90–97. O tym problemie na gruncie słowników biograficznych architektów wspominają m.in. Stefański K. 2009; Żywicki J. 2010, por. też Roguska J. 1974; Omilanowska M. 2007.

¹⁴ Omilanowska M. 2003, s. 16, poz. 45 — Dobrzec Wielki, gdzie podano, że projekt powstał w 1875 r.

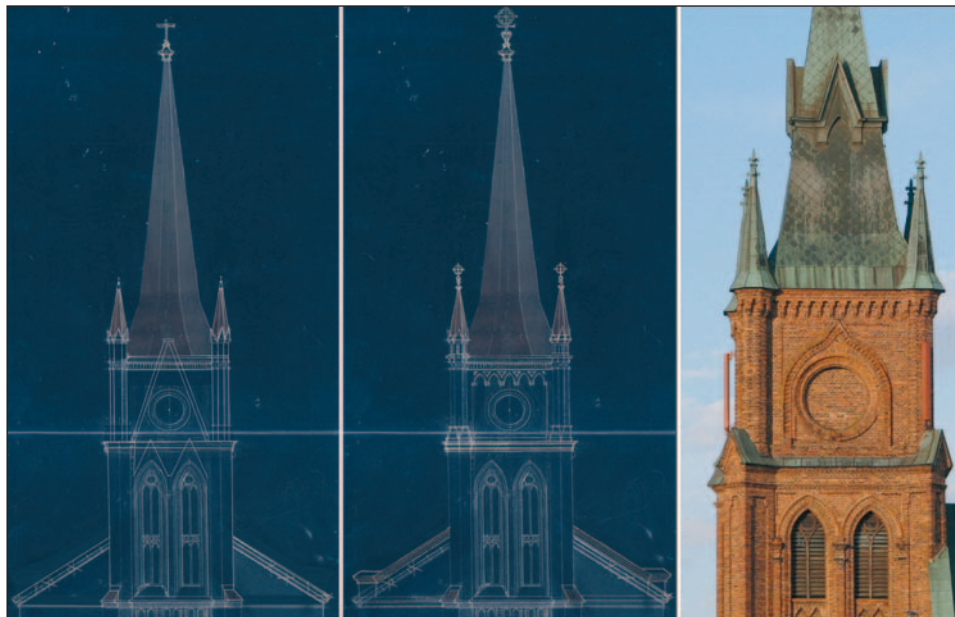
¹⁵ RGIA, f. 1293, op. 171, d. 157.

¹⁶ O atrybucjach projektu tego kościoła zob. Baranovskij G. 1893, s. 366; Księga. 1937, s. 21; Bruś-Kosińska J. 2007, s. 73–75; Czechowska B. 2010, s. 160–161; Górzyński M. 2011, s. 83–89. Dorota Kudelska, bazując na kronice parafialnej kościoła św. Michała Archanioła w Dobrzcu, wskazała dwóch projektantów kościoła, Zdzenickiego i Chrzanowskiego, zob. WUOZ Kalisz 1984. Informacje pochodzące z tej kroniki, w której przedstawiono Chrzanowskiego jako prowadzącego budowę, a Zdzenickiego jako projektanta, zawiera opis historii kościoła dostępny w witrynie internetowej parafii, zob. <https://kaliszarchaniola.parafialnastrona.pl/History/Details/101> (dostęp 23.07.2021) oraz Górzyński M. 2020.

¹⁷ Okolski A. 1880, s. 119–122, 237–238; Ustawy [1923], s. 15–17; Krawczak C. 1975; Żywicki J. 2010, s. 31, 44.

¹⁸ Poświęcenie kościoła. 1886; Poświęcenie. 1893.

¹⁹ Majdowski A. 1993, s. 103–107; Lewandowski D. 2003.

Ryc. 1. Przykład korekt J. Chrzanowskiego do rysunku elewacji frontowej kościoła rzymskokatolickiego we wsi Dobrzec Wielki. Od lewej: próba częściowej rekonstrukcji oryginalnego rozwiązania wieży, z zasugerowanym konturem wielkiej wimpergi w zwieńczeniu, być może usuniętej jeszcze przez J. Zdziennickiego; na środku — wersja po korektach J. Chrzanowskiego z 1882 r.; po prawej — współczesna fotografia wieży kościoła (oprac. M. Górzyński na podstawie RGIA, f. 1293, op. 171, d. 157)

Fig. 1. An example of J. Chrzanowski's corrections on a drawing of the front elevation of the Roman Catholic church in the village of Dobrzec Wielki. Left: an attempt at a partial reconstruction of the original solution of the tower, with an outline of a large wimperg which was probably previously removed by J. Zdziennicki; centre — the version with J. Chrzanowski's corrections from 1882; right — a contemporary photograph of the church tower (prepared by M. Górzyński on the basis of RGIA, f. 1293, op. 171, d. 157)

jednonawowej świątyni. Chrzanowski przeprojektował lub zastąpił część pierwotnie planowanej kompozycji i struktury dekoracyjnej kościoła, istotnie je wzbogacając (ryc. 1). Te ingerencje wystarczyły, aby w nadesłanym kilka lat później materiale do księgi Baranowskiego przypisał sobie wyłączne autorstwo projektu, co powtarzano w późniejszych publikacjach, a zmarły w 1892 r. Zdziennicki nie mógł już tego skomentować. Takie sytuacje nie były wówczas czymś wyjątkowym²⁰.

Warsztat projektanta, realia pracy (prawne, społeczne, kulturowe), wzajemne relacje między architektami, inżynierami, wykonawcami, urzędami, klientelą — są trudne do zrekonstruowania. Podobnie zresztą jak ustalenie rzeczywistego wkładu pracy, zważywszy na sygnalizowane już kwestie proceduralne, faworyzujące wyższych rangą architektów (poziom gubernialny), mających bezpośrednie kontakty z instytucjami centralnymi. W grę wchodzi też uległość wobec pewnej konwencji, zgodnie z którą pisano o architektach i ich „dziełach”, a sprzyjającej pomijaniu wielu niuansów, niedostatek źródeł czy procesualność wykonywa-

²⁰ Zaświadcza o tym m.in. przykład architekta miejskiego Łodzi, Hilarego Majewskiego (1838–1892), zob. Strzałkowski J. 1997, s. 4–24 oraz Katalog. 1981; Popławska I. 1992.

nia zawodu, konstruowania oraz funkcjonowania architektury. Ta zaś, pozbawiona biznesowo-marketingowego wymiaru działalności jej twórców oraz inwestycyjnych, politycznych czy kulturowych celów ich klientów, nie byłaby tak głęboko uwikłana w sieci relacji społecznych²¹.

Analizując reprodukcje zdjęć kaliskich budynków dołączonych do hasła o Chranowskim, dostrzegam intencję przedstawienia dzieła architektury w „stałej i skończonej” postaci, przypisanej konkretnemu autorowi. Tymczasem zastanawia mnie, częścią jakich procesów była publikacja samego albumu, czemu służył taki sposób promowania architektów. Jak to się stało, że budynki, rozumiane jako „dzieła architekta”, tak łatwo wpisano w matrycę narracji historycznej sięgającą jeszcze kanonu pisania o życiu i twórczości artystów (malarzy, rzeźbiarzy i architektów) opracowanego przez Giorgio Vasarięgo (1511–1574)?²² Jak „zdynamizować” opisaną przed chwilą sytuację historyczną? Jak ją rozpisać na interesujące i krytyczne kierunki badawcze, jakie postawić pytania?

Moją propozycją jest odwołanie się do Teorii Aktora-Sieci (ANT; Actor-Network Theory) i wniosków płynących z tej praktyki badawczej dla historii architektury. Za sprawą swojej interdyscyplinarności i inspiracji czerpanych ze zwrotów kulturowych (np. zwrotu ku rzeczom czy studiom nad rolą percepcji zmysłowej), historia architektury jako dyscyplina otworzyła się w ciągu ostatniego półwiecza na możliwość daleko idącej transformacji własnych metod badawczych²³. Chociaż od kilku dekad nauki humanistyczne są polem do interesujących eksperymentów metodologicznych spod znaku zwrotów kulturowych, to jednak historia architektury uprawiana akademicko zdaje się pozostawać na marginesie tych przemian. Wciąż zatem warto przywoływać „osiem grzechów historii architektury” wyliczonych jeszcze w 1969 r. przez amerykańskiego badacza i urzędnika Johna Maassa. Prześledził on zawartość tekstów publikowanych w „Journal of the Society of Architectural Historians” w latach 1958–1967 i wysunął szereg zarzutów pod adresem tamtejszego środowiska historyków architektury²⁴. W tej bardzo sprawnie przeprowadzonej krytyce podniósł kwestie „burżuazyjnych standardów ówczesnej historiografii” (skupiania się na typologiach budowli przeznaczonych dla elit), „stronniczości rasowej” (dominacji postwiktoriańskiej geografii kolonialnej w tematach studiów, z podziałem świata na „barbarzyński”, „półcywilizowany” i „cywilizowany”), podążania „utartą ścieżką” (schematyzmu geografii artystycznej, odtwarzającej zainteresowania dawnych Grand Tours), „dystygowanej tradycji” (pomijania architektury przemysłowej), „powierzchnowości traktowania” (skupiania się na opisach i analizach fasad budowli, ignorowania procesów projektowania, budowy i struktury samych gmachów), „izolowania budynków” i „izolowania sztuki” (opisywania architektury w oderwaniu od jej otoczenia, kontekstu społecznego; pomijania narzędzi właściwych dla innych dziedzin sztuki w ramach studiów, w których kluczowe miejsce zajmują budynki) i wreszcie

²¹ Jako przykład badań nad rynkowymi uwarunkowaniami architektury XIX w. w polskiej historiografii zob. Krassowski W. 1973.

²² Vasari G. 1989. Na temat Vasarięgo zob. Cast D. 2009. W odniesieniu do biologicznych paralel w modelach postrzegania rozwoju sztuki zob. Szczepańska A. 1970. W kontekście problemu oryginalności i dyskursywnej kategorii autora (w tym autora dzieła sztuki) jako gwaranta sensów analizowanych w interpretacjach historyków sztuki zob. Shiff R. 1992; Barthes R. 1999, por. White H. 2009; White H. 2010. O metodach historii sztuki zob. np. Art history. 1999.

²³ Bachmann-Medick D. 2012, s. 32. Autorka wyróżniła następujące perspektywy interdyscyplinarne, nazywane „zwrotami”: lingwistyczny, performatywny, literacki, postkolonialny, translacyjny, przestrzenny, ikoniczny, sensualny, ku przedmiotom. Mowa o sytuacji, w której pojęcie takie jak „przestrzeń” staje się narzędziem/kategorią/ramą analiz kulturowych, co ma umożliwić uchwycenie dla badań historycznych zjawisk, które dotąd nie znajdowały się w polu zainteresowania. O perspektywach np. nowych zagadnień badawczych nad rolą zmysłów w percepcji/kształtowaniu/teorii architektury zob. Villa. 2017, por. również Perspektywy. 2009; D’Alleva A. 2013.

²⁴ Maass J. 1969.

— „izolowania dyscypliny” (dominacji dziewiętnastowiecznych klisz stylistycznych, nieznajomości osiągnięć socjologii i innych dziedzin nauki). Przeprowadzona przez Maassa krytyka została doceniona w anglosaskiej historiografii²⁵. Dotykała i częściowo nadal dotyka problemów aktualnych i w europejskiej, w tym także polskiej historii architektury²⁶.

Wiele nowych problemów badawczych wychodzi daleko poza „utarte ścieżki” w studiach nad budownictwem przełomu wieków XIX–XX²⁷. Jeden z nich dotyczy przestrzeni i materii architektury postrzeganych jako wytwór społeczny, pole ludzkiej aktywności. W takim ujęciu wartości i interpretacje są „mobilne”, każdorazowo wytwarzane wraz z budynkiem i wokół niego, niejako negocjowane pośród innych interpretacji i mediów, a nie przedustawnie „zaprogramowane” i możliwe do adekwatnego i pełnego „odczytania”²⁸. Jak zauważają np. John Archer i Gwendolyn Wright, nie ma prostych odpowiedzi na pytania mające źródło w dostrzeżeniu w architekturze „agenta” procesów społecznych²⁹. Mario Carpo zwrócił uwagę, że podczas prób scharakteryzowania i prześledzenia przebiegu tych zjawisk historycy powinni praktykować pragmatyczny eklektyzm metodologiczny³⁰. Chodzi więc o to, aby postrzegać architekturę jako narzędzie, a jednocześnie wytwór praktyk kulturowych, społecznych i jako aktywny element sieci powiązań między aktorami w ich celach politycznych, ekonomicznych czy tożsamościowych (klasowych, narodowych, religijnych, genderowych). W tym ujęciu budynki jako struktury materialne badane w polu kulturowym, są — by sparafrazować Johna Archera — przestrzenną ramą, w której odbywają się negocjacje między aktorami społecznymi, i gdzie mają miejsce (a nie są „odbijane” pasywnie w postaci kontekstu) przemiany społeczne współinicjowane przez architekturę³¹.

W przypadku koncepcji z kręgu Teorii Aktora-Sieci³² główny punkt odniesienia stanowi dla mnie artykuł Bruno Latoura i Albeny Yanevej³³, w którym sformułowali oni liczne propozycje metodologiczne dla badania/konceptualizacji architektury. Należy jednak zauważyć, że podstawową grupą odbiorców były osoby zainteresowane architekturą współczesną oraz dydaktycy akademicy. Przedruki i tłumaczenia potwierdzają niesłabnące zainteresowanie tym krótkim, ale bardzo skondensowanym tekstem³⁴. Dlatego tak ważne jest nawiązanie do tej koncepcji, tym razem skierowane bezpośrednio do eksplorujących dzieje budownictwa.

²⁵ Watkin D. 1983, s. 47, 185; Chattopadhyay S. 2015.

²⁶ Białostocki J. 1980; Watkin D. 1983, s. 145–190; Trachtenberg M. 1988. Pamiętajmy o geograficznym podziale historiografii poświęconej architekturze — na anglosaską i niemiecką. Wydaje się, że pomimo globalizacji ten ramowy podział jest nadal czytelny, szczególnie w orientacjach i praktykach badawczych historyków architektury XIX–XX w. w Polsce. W odniesieniu do historii sztuki por. Bryl M. 1999; Świtek G. 2013.

²⁷ Choć oczywiście relacje historii architektury z historią sztuki, jak i sam status tej pierwszej dyscypliny, uprawianej przez badaczki i badaczy związanych z uniwersytetami i jednostkami naukowymi oraz przez architektów-historyków związanych z uczelniami politechnicznymi, były i są przedmiotem wielu debat i sporów. Należy też pamiętać o różnicach między anglosaską a niemiecką czy „kontynentalną” historiografią, por. Stieber N. 2005; Fernie E.C. 2006. Ogólny i wstępny przegląd dla sytuacji w Polsce zob. Lewicki J. 2010. Z nowszych prac por. Leach A. 2010.

²⁸ Archer J. 2005.

²⁹ Archer J. 2005; Wright G. 2005. Zob. Wojdak E. 2016.

³⁰ Carpo M. 2005.

³¹ Archer J. 2005, s. 432: „W jaki sposób budynki (i ich projektanci) kształtują ramy, w których społeczeństwo będzie negocjować swe złożone interesy? W jaki sposób architektura angażuje (a nie jedynie «odbija») konflikty i wyzwania swego czasu? Jak, dlaczego i kiedy architektura przekształca krajobraz społecznych relacji poprzez wprowadzanie nowych typów budynków czy ich modalności? Innymi słowy, jak architekci, projektanci i budowniczy biorą aktywny, krytyczny udział w kształtowaniu parametrów kultur w których żyją i tych, które naśladują? Jak, dla przykładu, nowe typy budynków transformują (nie: «odbijają») ideologię, politykę, ekonomię czy osobowość?” (tłum. M.G.). Por. także Maass J. 1969; Leśniakowska M. 1996; Harris D. 2005.

³² W polskiej literaturze koncepcje z kręgu Teorii Aktora-Sieci przybliżone już zostały m.in. w: Abriszewski K. 2012 i Bińczyk E. 2012 (tu szersze odwołania do poglądów Latoura). Zob. też Latour B. 2011.

³³ Latour B., Yaneva A. 2008.

³⁴ Latour B., Yaneva A. 2017; Latour B., Yaneva A. 2018. Na temat rozwoju tych koncepcji przez A. Yanevej zob. Yaneva A. 2016; Yaneva A. 2017.

Główną, przedstawioną metaforycznie, tezę artykułu jest stwierdzenie, że w naszym postrzeganiu architektury dominuje narzucona przez geometrię euklidesową nieruchomość, pozorną stałość budynku. Skutkiem przywiązania do rysunków, modeli i wizualizacji nawet badaczkom i badaczom ciężko jest wyobrazić sobie budowlę jako zbiór powiązanych ze sobą procesów, znajdujących się niejako „w locie”, w czasie i przestrzeni. Jak to rozumieć? Latoura i Yanevę interesują przekształcenia i związki zachodzące między ożywionymi i nieożywionymi aktorami. Umożliwiają one i jednocześnie modelują transformację koncepcji architektonicznej do postaci wytycznych, materializowanych na placu budowy i tam także różnie interpretowanych. Nieprzypadkowo pojawia się w tym kontekście słowo „sieć” — łączące takie elementy jak program, oczekiwania klientów, dane techniczne, koncepcje zespołu projektowego, właściwości rynku budowlanego, czynniki prawne, kulturowe, społeczne, umiejętności i zdolności różnych interpretatorów budynku jako procesu (urzędników, wykonawców, zamawiających itd.). Nie ma więc mowy o „stacycznej wersji” architektury, do której można dopasować określone idee, intencje lub też dokonać jej kulturowej konsumpcji jako „dzieła architekta”, jak sugeruje nam album Baranowskiego. Latour i Yaneva argumentują, iż historiografia, ale i szerzej sam język, nie przystają do adekwatnego opisu procesów, które umożliwiają „stawanie się” budynku.

Odwolując się do opublikowanego przez Baranowskiego biogramu Józefa Chrzanowskiego i przywołanej tam sytuacji historycznej, raz jeszcze stwierdzam, że jest to przykład działalności petryfikującej „stacyczny” obraz dziejów architektury. Taki sposób uprawiania historiografii, silnie wiążący autora z dziełem i jego twórcą-artystą, powielający klasyczne schematy porządkowania danych, jest zresztą wciąż dominujący.

Lepiej, moim zdaniem, zapytać o to, co w ogóle umożliwiło powstanie dobrzeckiego kościoła lub gmachu kaliskiego ratusza, obiektów rozumianych jako złożony przedmiot, w tym narzędzie skomplikowanych gier interesów³⁵. Nie chodzi tu tylko o tradycyjnie obecne w dociekaniach historyków sztuki kwestie, jak program funkcjonalny, typologia, styl, koncepcja inwestora, ramy w jakich inwestycje realizowano (prawno-administracyjne, polityczne, kulturowe, obyczajowe), ale o takie uchwycenie tych wszystkich czynników, aby zobrazować sieć powiązań i wpływów, zmienność projektowania i budowy oraz znaczeń przypisywanych tym budynkom. Chodzi o ukazanie ich złożonej materialności, oddziałującej zmysłowo i fizycznie na różne procesy zachodzące wewnątrz i wokół. Czy jednak zmienność i złożoność tych zagadnień jest do uchwycenia i rozpisania na szczegółowe etapy? Czy da się takie rozwiązanie zastosować np. w biografistyce artystycznej? Jesteśmy przyzwyczajeni do nośnego i pojemnego w atrybucje modelu słownika architektonicznego, ale zwróćmy uwagę, że choćby w do dziś niezastąpionym wydaniu „Architektów i budowniczych w Polsce” przygotowanym przez Stanisława Łozę pośród ilustracji nie ma ani jednego rzutu budynku — są wyłącznie fotografie „stacycznych dzieł” architektury³⁶.

Latour i Yaneva zwracają uwagę, że kulturowe przyzwyczajenie do solidnej, stacycznej budowlę z rysunku czy zdjęcia wynika ze wspomnianej już wszechobecności przestrzeni euklidesowej jako sposobu obrazowania, pojmowania i strukturyzowania architektury od czasów renesansu³⁷. Na zdjęciach w albumie Baranowskiego często nie ma ani ludzi, ani ruchu ulicznego. Wszędzie tam, gdzie elementy te uznano za „zaciemniające” odbiór budynków, przeprowadzono retusze. Czy jest w takiej narracji miejsce na niezadowolonych bądź zmiennych w swoich potrzebach klientów, popełniających błędy wykonawców, ograniczenia mające źródło w rozwiązaniach prawnych, niedoborze materiałów lub środków? Gdzie pomieścić relacje władzy między architektem a jego otoczeniem? Gdzie wskazać na rozmaite formy wykluczenia,

³⁵ Więcej na ten temat zob. Górzyński M. 2014.

³⁶ Łoza S. 1954. Na temat fotografii architektury w XIX w. zob. Photographs. 2013.

³⁷ Latour B., Yaneva A. 2018, s. 17–19.

m.in. dotyczące traktowania wykonawców i robotników? Jak wreszcie sygnalizować problemy, np. kończące się, jak przy projektowanym przez Chrzanowskiego ratuszu, w sądach?³⁸ Na pytania te nie jest łatwo odpowiedzieć, a jednak gros historyków architektury, ale i autorów prac przewodnikowych przedstawia i analizuje to, co konsumujemy wizualnie (krytyka przeprowadzona przez Maassa) w oderwaniu od tego, czym budynek nieustannie się staje i jak rzeczywiście „działa”.

Na podstawie tego, co na kartach albumu absolwentów Instytutu Inżynierów Cywilnych czy w promującym gubernatora kaliskiego Daragana dodatku do „Gazety Kaliskiej” z 1900 r. zaprezentowano jako „produkt finalny” architektury, nie da się prześledzić procesu powstawania projektu, w tym stosunków pomiędzy uczestnikami cyklu w różnych jego stadiach. Nie dostrzeżemy tu jako problemu badawczego relacji zależności i podległości, sposobów budowy kariery przez kaliskiego architekta, kiedy przejmował zlecenia Zdzienickiego czy wykluczał współpracowników, nadsyłając Baranowskiemu „swoją” listę projektów. Pominął na niej także Eugeniusza Oraczewskiego (1854–1892), pracującego nad projektem ratusza³⁹. Krytykując postrzeganie budynków jako „skończonych” dokumentów, Latour i Yaneva proponują perspektywę procesualną. Dotyczy to zarówno etapów konceptualizacji, projektowania i budowy, które są dla nich najlepszym przykładem „nieustannych zmian i przepływów idei”, ale też samego użytkowania obiektu architektury jako zupełnie nowego etapu, jego społecznego definiowania na nowo przez użytkowników. Rozbudowanie analizy i jej czasowego oraz materialno-przestrzennego zasięgu pozwala dostrzec wielość ludzkich, materialnych i dyskursywnych aktorów mających wpływ na kształt, formę, powstanie lub sposób funkcjonowania architektury (w tym zmiany w zakresie odbioru społecznego). Mowa więc o próbie przedstawienia „budowli w ciągłym ruchu”: „Powinniśmy nareszcie nauczyć się przedstawiać budynek jako modulator regulujący różne stopnie zaangażowania, przekierowujący uwagę użytkowników, przemieszczający i łączący ludzi, *koncentrujący* przepływy aktorów i umożliwiający ich *dys-trybuację* w celu ustanowienia produktywnej siły osadzonej w czasoprzestrzeni”⁴⁰.

Co prawda żaden z wymienionych tu za Latourem i Yanewą problemów nie jest w naszej dyscyplinie całkowicie pomijany, jednak za szczególnie istotne uznają możliwość przepracowania tego typu kwestii i zebrania rozproszonych źródeł (często trudno dostępnych), a następnie ich analizę zgodnie z przywołanymi koncepcjami. Oczywiście można takiemu ujęciu zarzucić ogólnikowość, zostało ono zresztą zaproponowane na gruncie analizy architektury współczesnej. Sądzę jednak, że na etapie formułowania problemu badawczego oraz doboru metodologii podejście Latoura i Yanevej pozwala dostrzec wiele problemów niedostępnych lub niewartych uwagi historyków architektury, zajętych badaniem przemian formy, w tym kwestiami historycznych konwencji stylowych⁴¹. Budynek jawi się więc jako miejsce przenikania rozmaitych interesów społecznych aktorów, przestrzenna forma ich artykulacji, sieć powiązań istniejących materialnie lub w formie tekstów, rysunków czy dyskursów wpływających na siebie i wzajemnie się kształtujących. Natomiast architektura to narzędzie służące tworzeniu znaczeń, artykulacji ideologii, działaniu wewnątrz systemów społecznych. Analizując ją procesualnie, można pokusić się o wyjaśnienie, w jaki sposób budowie pomagały i pomagają

³⁸ Spory sądowe o rozliczenie kosztów prac budowlanych, w tym ingerencji wykonawców w projekt, które miały te koszty powodować, trwały ponad dekadę od momentu ukończenia gmachu. Zob. APL, RGK, sygn. 3180.

³⁹ Ratusz. 1887; Baranovskij G. 1893, s. 366; Górzyński M. 2014, s. 77–83.

⁴⁰ Latour B., Yaneva A. 2018, s. 21. Tłum. M.G.

⁴¹ Zob. klasyczne publikacje metodologiczne o formie i stylu w badaniach sztuki: Wölfflin H. 1931; Wölfflin H. 1962. Na temat metod historii architektury i historii sztuki oraz ich wzajemnych związków por. wstępnie: Payne A. 1999; Arnold D. 2004; Świtek G. 2013. O przewartościowaniach w historii architektury zob. Rethinking. 2006.

skonceptualizować lub kształtować i następnie praktykować przestrzeń władzy, grup religijnych, etnicznych, jak wyznaczały (a także przekraczały) granice klasowe.

Kiedy kaliski architekt powiatowy Jan Zdzienicki projektował kościół dla parafii dobrzeckiej, Józef Chrzanowski dopiero rozpoczął karierę w Kaliszu. Korekta projektu i przejście nadzoru nad budową, prawdopodobnie powierzoną mu przez parafię w nadziei na dobre relacje z ustosunkowanym urzędnikiem administracji gubernialnej, na pewno stanowiły etap tworzenia hierarchii zawodowej i wpłynęły na relacje między projektantami. Sama fabryka kościoła dobrzeckiego także przyniosła zmiany w zatwierdzonej dokumentacji, w tym kolejne przekomponowanie dekoracyjnego detalu ceglanego, być może pod wpływem wykonawców lub dostawców. Poświęcona w 1886 r. budowla dała miejscowej wspólnocie katolickiej nowe narzędzia identyfikacji religijnej i kulturowej (dominanta w pejzażu wiejskiej okolicy, oparcie się na uproszczonych wzorcach architektury średniowiecznej odczytywanej jako odpowiednia dla budowy kultowych chrześcijaństwa zachodniego), stając się przy okazji miejscem tworzenia i reprodukcji społecznych hierarchii oraz narzędziem tożsamościowym (aranżacja wnętrza i jego wykorzystywanie, relacje przestrzenne między kapłanem a wiernymi, relacje wewnątrz samej wspólnoty). W toku pracy nad poświęconymi w albumie inwestycjami Chrzanowski zdobył umiejętność zarządzania dużymi projektami. Dowiódł jej podczas pracy nad ratuszem, projektowanym na bazie koncepcji konkursowych wspólnie ze wzmiankowanym wyżej Oraczewskim, pomocnikiem w urzędzie gubernialnym. Łączenie tych działań w szerokimi zadaniami nadzoru budowlanego i kontrolą infrastruktury w guberni było niewątpliwie wyzwaniem, ale Chrzanowski umiał zadbać o swoją reputację sprawnego urzędnika przybyłego z centrum Imperium Rosyjskiego. Dowodzi tego prestiżowość powierzanych mu zleceń. Podczas kontroli zgłaszanych projektów często ingerował w dokumentację nowych kościołów katolickich, które mu potem przypisywano, konstruując „autorstwo”⁴². O zażyłych relacjach Chrzanowskiego z duchowieństwem katolickim świadczy przebieg wspomnianego już jubileuszu, choć w tym samym czasie kaliskiego architekta zaczął skutecznie wypierać z tego rynku warszawski projektant związany z Kurią Diecezjalną we Włocławku, Konstanty Wojciechowski (1841–1910). W regionalnych mediach przedstawiano Chrzanowskiego jako zdolnego projektanta, zajmującego wysoką pozycję w hierarchii społecznej i silnie umocowanego w strukturze władzy. W kreowaniu jego zasług posługiwano się przemilczeniami, przeinaczeniami, uproszczeniami, redukując niejako architekturę do kwestii „autorskiej”, zasilającej potencjał Chrzanowskiego, budującej przekonanie o jego sprawczości i skuteczności. Tymczasem budowle, jak kościół dobrzecki czy ratusz kaliski, były efektem ścierania się różnych potrzeb, możliwości, umiejętności, inspiracji historycznych i programów użytkowych. Chrzanowski był zazwyczaj ważnym, ale tylko jednym z aktorów. Stąd krytyka modelu narracji biograficznej, która nie wydaje mi się dobrym narzędziem do uchwycenia złożoności tak rozumianych procesów historycznych.

W jaki zatem sposób właściwie opisać działanie architektury i przekształcanie świata materialnego i materialności rzeczy-budynków? Obiekty, które badamy, są przeważnie traktowane jako coś całkowicie podporządkowanego ludzkiej woli i zależnego od aktu interpretacji. W badaniach nad historią architektury ważna jest również sprawczość materii, w tym samych budynków, które przecież wywołują zmiany w złożonych ciągach relacji, jakich są równocześnie efektem, narzędziem i aktorem. Relacji mających swoje krótko i długotrwałe skutki na poziomie społecznym (dotyczy to np. adaptacji przestrzeni do określonych funkcji i kategorii użytkowników) i środowiskowym (np. oddziaływanie budynku na mikroklimat, krajobraz, ale też zdrowie użytkowników i sąsiadów). Zresztą studia nad rzeczami i ich aktywną rolą w kształtowaniu naszej tożsamości rozwijają się już od kilkudziesięciu lat, przynosząc interesujące pro-

⁴² Sytuacja taka dotyczyła nie tylko kościoła dobrzeckiego, ale też świątyni w Kraszewicach i być może w Osieku Wielkim oraz we Wrzącej Wielkiej. Zob. Górzyński M. 2021.

pozycje postrzegania kultury materialnej⁴³. Socjolodzy np. zwrócili uwagę na sprawczość przedmiotów w tworzeniu, przekształcaniu czy utrzymywaniu relacji społecznych i samej kultury, interakcje społeczne są bowiem stymulowane i kształtowane przez obiekty, w tym budynki. Jak przekonuje Tim Dant (m.in. na przykładzie współdziałania surfera i deski do windsurfingu), artefakty materialne to nośniki znaczeń, które biorą aktywny udział w ich kreowaniu, w afektywny sposób wpływają na naszą percepcję, umożliwiając działania i współtworząc podmiotowość⁴⁴.

Ryc. 2. Fotografia gmachu ratusza kaliskiego. Widok od północnego-wschodu. Przykład fotografii architektury umiejętnie kadrującej przedstawienie budynku jako obiektu odizolowanego od otoczenia, fot. W. Boretti, ok. 1913 r. (Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-U-1953)

Fig. 2. A photo of the town hall in Kalisz, viewed from the north east. An example of skilful framing, showing a building as isolated from its surroundings, by W. Boretti, c. 1913 (National Digital Archives, cat. no. 1-U-1953)

Ponownie odwołam się do przykładu kaliskiego. Nowy ratusz, wybudowany w latach 1887–1891 na Głównym Rynku, był jednym z najważniejszych gmachów reprezentacyjnych miasta (ryc. 2). Mieścił w sobie nie tylko biura, sale posiedzeń i salę balowo-wystawową, ale także mieszkanie prezydenta oraz pomieszczenia dla służby, tym samym poprzez swoją materialną strukturę współtworzył m.in. pozycję społeczną prezydenta Kalisza i jego rodziny. Niższe kondygnacje w traktach podwórzowych, kontrastujące z bogato wykończonymi i pałacowymi pomieszczeniami klubu miejskiego Resursy oraz apartamentem prezydenta, przeznaczono dla biur urzędników średniego oraz niższego szczebla, a najgorsze pomieszczenia, w tym strychy,

⁴³ Pearce S.M. 2003; Latour B. 2007. Na temat zwrotu ku rzeczom syntetycznie zob. Bińczyk E. 2012, s. 200–213.

⁴⁴ Dant T. 2007, s. 73–97, 123–142.

Ryc. 3. Rekonstrukcja fragmentu elewacji podwórzowej ratusza z przekrojem poprzecznym skrzydła bocznego. Widoczne różnice w wysokości traktów — frontowego i podwórzowego (oprac. M. Górzyński na podstawie archiwalnych fotografii oraz szkiców projektowych ratusza w Kaliszu ze zbioru kartograficznego AGAD, sygn. 495-212, ark. 1)

Fig. 3. A reconstruction of the backyard elevation of the town hall with a cross-section of the side wing. There are visible differences in the height of the front and back sections of the building (prepared by M. Górzyński on the basis of archival photos and design sketches [from the cartographic collection of AGAD, cat. no. 495-212, sheet 1])

dla woźnych i stróżów z rodzinami (ryc. 3). Sam kształt przestrzeni, standard jej wykończenia, odczuwalne zmysłowo parametry (nasłonecznienie, dostęp do świeżego powietrza, kubatura, dostępność komunikacyjna, kadrowanie widoków, przejść, dobór elementów wykończeniowych, reprezentacyjność, historyczne kody prestiżu — styl), niewątpliwie przekładały się na panujące tam relacje społeczne. Dawały wyraz różnicom klasowym, odzwierciedlały podległość służbową, eksponowały relacje w obrębie samej władzy (dotyczy to np. koegzystencji polskich prezydentów miasta z gośćmi zajmującej ogromny metraż Resursy, w tym gubernatorami)⁴⁵. Można zaryzykować hipotezę, że w inspirowanym ANT podejściu badawczym ratusz kaliski okazuje się być narzędziem kształtowania stosunków społecznych, w tym wychowywania, budowania barier między urzędem, Resursą skupiającą gubernialne elity i samymi kaliszczanami — widocznymi z okien gmachu, ale z racji samej struktury budynku niewidzącymi pracy urzędników rozlokowanych na wysokim parterze (ryc. 4). Monumentalny, wręcz luksusowy standard wykończenia frontowych elewacji od strony Głównego Rynku także można badać jako strukturę oddziałującą na zmysły na różnych poziomach percepcji. Taki opis uwzględniałby różno-

⁴⁵ Górzyński M. 2014, s. 73–76.

Ryc. 4. Gmach ratusza kaliskiego, detale elewacji głównej, fot. W. Boretti, ok. 1900 r. (cyfrowa rekonstrukcja fotografii z kolekcji M. Hertmanna w Kaliszu, fragment)

Fig. 4. The Kalisz town hall, details of the main elevation, photo by W. Boretti, c. 1900 (a digital reconstruction of a photo from M. Hertmann's collection in Kalisz, fragment)

rodność dostępnych źródłowo wrażeń, znaczeń poszczególnych elementów kompozycji i budowanych przez ich synergię wyobrażeń o pozycji społecznej władz i ich relacjach z mieszkańcami — z perspektywy ogółu odbiorców tej architektury (ryc. 4). W związku ze spłonieniem ratusza w 1914 r. i późniejszą rozbiórką ruin możliwości analizy tych zagadnień są niestety ograniczone. Ale, jak sądzę, są one warte przemyślenia, także dzięki wskazanej tu inspiracji metodologicznej.

Na naszą zależność od rzeczy oraz ich przemian uwagę zwracał brytyjski archeolog Ian Hodder⁴⁶. Przenosząc jego obserwacje na grunt badań nad architekturą, dostrzegam wyraźną, szybko zachodzącą zmianę. Gmach kaliskiego ratusza, początkowo postrzegany przez inteligentką część publiki jako duma miasta — stolicy nadgranicznej guberni Imperium Rosyjskiego, a jednocześnie jako obiekt posadowiony w sercu wiekowego, polskiego miasta — w pierwszej dekadzie XX w. był coraz częściej budowlą kontestowaną, symbolem władzy opisywanej jako nieefektywna i opresyjna⁴⁷. Miał w tym swój udział sam budynek: niszczący system utylizacji odpadów biologicznych i węzłów sanitarnych w ratuszu powodował, że do części biur zaczął przenikać odór. Władze miasta usiłowały uzyskać w Petersburgu zezwolenie na nowy projekt kanalizacji całego budynku, ale administracja rosyjska nie widziała takiej konieczności wobec braku zatwierdzonego do realizacji programu budowy ogólnospławnej kanalizacji dla

⁴⁶ Hodder I. 2016, s. 1–5.

⁴⁷ Górzyński M. 2019b, s. 461–468, 526–545.

całego miasta⁴⁸. Przeciąganie się tej sprawy przyspieszyło degradację materialną obiektu. Niewątpliwie było też upokarzające, a co za tym idzie podminowywało autorytet władz miasta i pozycję samego urzędu. Także na emocjonalnym poziomie, czemu sprzyjały związane z gmachem ratusza doświadczenia zmysłowe i strach przed wybuchem epidemii.

Budynki jako złożone struktury materialne są więc narzędziami, które mogą wesprzeć swoich użytkowników, umożliwić im zmanifestowanie pozycji i wpływów, ale także zaszkodzić. Rozwijanie tego rodzaju perspektyw poznawczych, inspirowanych przez kontrowersyjne, ale warte przedyskutowania koncepcje socjologów, kulturoznawców czy archeologów, może mieć zatem ożywczy wpływ na badania nad historią architektury⁴⁹.

Ograniczeniem dla rozwoju tego typu studiów, prowadzonych najczęściej w pojedynkę, jest wymóg interdyscyplinarności. Znajomość aktualnych dyskusji metodologicznych, jak i praktycznego, pogłębionego zastosowania różnorodnych metod badawczych wymaga czasochłonnych, kosztownych studiów, np. z zakresu neurokogniistyki. Na dodatek, jak stwierdza Alina Payne, coraz bardziej wyspecjalizowane dyscypliny nauk o sztuce oddalają się od siebie, a kolejne amerykańskie konferencje interdyscyplinarne tylko potwierdzają to niezadowolające status quo⁵⁰. Obecna jest również teza, postawiona np. w książce Gabrieli Świtek, że awangarda historii sztuki współczesnej obywa się bez architektury, przeżywając swe kolejne zwroty — piktorialne, genderowe, ku rzeczom, medialistyczne itd.⁵¹ Jeśli zaś odniesiemy tę ogólną diagnozę pola angloamerykańskiej historii architektury do realiów polskich, dostrzeżemy podobieństwa. Zasygnalizowała je m.in. Anna Kilian⁵².

Jak proponuje Ewa Domańska, badający przeszłość, o ile akceptują bliski perspektywie poststrukturalnej model krytycznego zaangażowania, powinni ustosunkować się do pytań natury etycznej: o zagrożony kryzysami świat i modele, które wiedza historyczna może dostarczyć zmieniającym się społeczeństwom⁵³. Oczywiście jest to jedna z wielu możliwych koncepcji rozumienia roli historiografii⁵⁴. Uważam, że przegląd współczesnej humanistyki dokonany przez Domańską prowokuje do zadawania pytań o wiedzę historyczną. W świetle nowych ujęć człowiek nie jest jej jedynym autorem. Zdają sobie sprawę z ograniczeń, jakimi może być obarczona ta perspektywa. Mając na uwadze wartościowe wskazówki Latoura i Yanevej, szansę na ich praktyczne zastosowanie upatruję szczególnie w pracy zespołów badawczych. Badaczki i badacze architektury w naszym kraju powinni mieć większe możliwości organizowania się w jednostki czy gremia konsultacyjne korzystające z twórczego udziału socjologów, kulturoznawców, archeologów, inżynierów, specjalistów różnych branż. Natomiast kształcenie historyków sztuki w obrębie wiedzy o architekturze wymagałoby rozbudowy o nowe horyzonty i modele naukowe, tak, by wprawnie poruszać się w perspektywie interdyscyplinarnej. Na marginesie dodam, że uzasadnione jest powołanie nowego kierunku studiów historycznych, dedykowanego wyłącznie badaniom architektury.

Jak więc „poruszyć” budynki, aby uchwycić fascynujące zmiany i działania, jakim podlegają w procesie gier interesów, ludzkich i nieludzkich historii, transformacji i oddziaływań na pole społeczne? Na przykładzie kaliskim zasugerowałem w niniejszym artykule kilka możliwych dróg i punktów wyjścia do tego rodzaju badań. Proponuję konceptualizację wzajemnych relacji w postaci diagramu i przy jego pomocy rekonstrukcję sieci połączeń między

⁴⁸ Górzyński M. 2019b, s. 566–567; Górzyński M. 2022, s. 199–200.

⁴⁹ Tilley Ch. 2003, s. 70; Krajewski M. 2008; Olsen B. 2010; Olsen B. 2013.

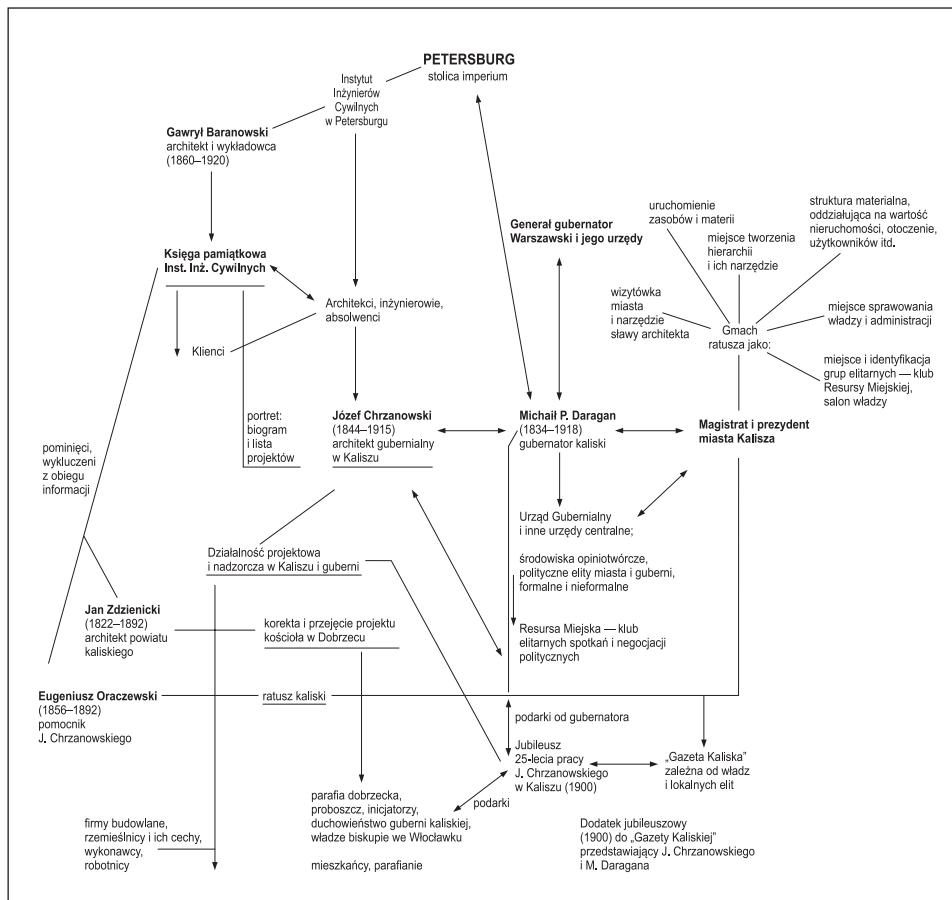
⁵⁰ Payne A. 1999.

⁵¹ Zob. Świtek G. 2013.

⁵² Kilian A. 1994. Zob. też Świtek G. 2013, s. 43.

⁵³ Na temat krytyki poststrukturalnej w studiach z zakresu historii sztuki zob. Moxey K. 1996.

⁵⁴ Domańska E. 2013.

Ryc. 5. Powiązania i relacje pomiędzy aktorami ożywionymi i nieożywionymi, przywołanymi w sytuacji historycznej Kalisza końca XIX w. (oprac. M. Górzyński)

Fig. 5. Connections and relationships between animate and inanimate actors referenced in the historical context of Kalisz in the late 19th c. (by M. Górzyński)

wydarzeniami oraz artefaktami (ryc. 5). Zawarte tu rozważania traktuję jako zaproszenie do dialogu nad możliwością rozciągnięcia studiów nad architekturą w naszym kraju na wiele poziomów historycznych interakcji w dotąd niebadanych obszarach, co w mojej ocenie oferuje właśnie perspektywa „procesualna”⁵⁵.

Adres Autora:

dr Makary Górzyński

Ośrodek Badań Regionalnych Akademii Kaliskiej

im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego w Kaliszu

ul. Nowy Świat 4, 62-800 Kalisz

m.gorzynski@akademiakaliska.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-4736-7956>

⁵⁵ Możliwości jej zastosowania zaprezentowano w tomie: *Architecture*. 2015.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- APŁ [Archiwum Państwowe w Łodzi], RGK [Rząd Gubernialny Kaliski], sygn. 523.
APŁ [Archiwum Państwowe w Łodzi], RGK [Rząd Gubernialny Kaliski], sygn. 3180, vol. 2.
RGIA [Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu], f. 1293, op. 171, d. 157.
WUOZ [Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków] Kalisz, karta ewidencyjna kościoła św. Michała Archaniola, oprac. D. Kudelska, 1984.

Źródła i opracowania publikowane

- Abriszewski Krzysztof. 2012. *Poznanie, zbiorowość, polityka. Analiza teorii aktora-sieci Bruno Latoura*, Kraków.
- Archer John. 2005. *Social theory of space. Architecture and the production of self, culture, and society*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, t. 64, nr 4, s. 430–433.
- Architecture. 2015. *Architecture, materiality and society. Connecting sociology of architecture with science and technology studies*, red. A.-L. Müller, W. Reichmann, Basingstoke.
- Architektki. 2016. *Architektki*, red. T. Kunz, „Architektura jest najważniejsza”, t. 2, Kraków.
- Arnold Dana. 2004. *Art history. A very short introduction*, New York.
- Art history. 1999. *Art history and its methods. A critical anthology*, red. E.C. Fernie, London.
- Bachmann-Medick Doris. 2012. *Cultural turns. Nowe kierunki w naukach o kulturze*, Warszawa.
- Baraniewski Waldemar. 2000. *Kazimierz Skórewicz. Architekt, konserwator, historyk architektury 1866–1950*, Warszawa.
- Baraniewski Waldemar. 2004. *Między opresją a obojętnością. Architektura w polsko-rosyjskich relacjach w XX wieku*, <https://culture.pl/pl/artykul/fontarte> (dostęp 23.07.2021).
- Baranovskij Gavriil. 1893. *Ůbiletnej sbornik "svěděníj o děatel'nosti byvših" vospitannikov "Instituta graždanskih inženerov" (Stroitel' nago učiliša) 1842–1892*, S-Peterburg.
- Barthes Roland. 1999. *Śmierć autora*, „Teksty Drugie”, nr 1–2, s. 247–251.
- Białostocki Jan. 1980. *Historia sztuki wśród nauk humanistycznych*, Wrocław.
- Bińczyk Ewa. 2012. *Technonauka w społeczeństwie ryzyka. Filozofia wobec niepożądanych następstw praktycznego sukcesu nauki*, Toruń.
- Błaszczycy Dariusz. 2010. *Juliusz Żórawski. Przerwane dzieło modernizmu*, Warszawa.
- Bruś-Kosińska Joanna. 2007. *Budynki teatralne Kalisza*, Kalisz.
- Bryl Mariusz. 1999. *Między wspólnotą inspiracji a odrębnością tradycji. Niemiecko- i anglojęzyczna historia sztuki u progu trzech ostatnich dekad*, „Rocznik Historii Sztuki”, R. XXIV, s. 217–262.
- Carpo Mario. 2005. *Architecture. Theory, interdisciplinarity, and methodological eclecticism*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, t. LXIV, nr 4, s. 425–427.
- Cast David. 2009. *The delight of art. Giorgio Vasari and the traditions of humanist discourse*, bm.
- Chattopadhyay Swati. 2015. *The globality of architectural history*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, t. LXXIV, nr 4, s. 411–415.
- Czechowska Barbara. 2010. *Kaliskie Korso. Architektura i urbanistyka Alei Wolności w XIX i XX wieku*, Kalisz.
- D'Alleva Anne. 2013. *Metody i teorie historii sztuki*, Kraków.
- Dant Tim. 2007. *Kultura materialna w rzeczywistości społecznej. Wartości, działania, style życia*, Kraków.
- Dodatek. 1900. *Dodatek Ilustrowany do nr. 169 „Gazety Kaliskiej”*.
- Domańska Ewa. 2013. *Wiedza o przeszłości — perspektywy na przyszłość*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CXX, nr 2, s. 221–274.
- Dwudziestopięciolecie. 1900. *Dwudziestopięciolecie*, „Gazeta Kaliska”, nr 171, s. 2.
- Fernie Eric C. 2006. *Art history and architectural history*, [w:] *Rethinking architectural historiography*, red. D. Arnold, E.A. Ergut, B.T. Őzkaya, Routledge, s. 17–23.
- Górzyński Makary. 2011. *Architekt Józef Chrzanowski. Przyczynek do studiów nad kulturą architektoniczną Kalisza końca XIX wieku*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, z. 12, s. 76–96.
- Górzyński Makary. 2014. *Dziwiętmastowieczny ratusz w Kaliszu. Architektura i niezrealizowany projekt nowoczesności*, Kalisz.

- Górzyński Makary. 2019a. *Album historyczny palacu Kreutzów w Kościelcu*, Kościelec.
- Górzyński Makary. 2020. *Środowisko architektoniczno-budowlane w Kaliszu oraz realia jego funkcjonowania na przełomie XIX i XX wieku — zarys problematyki*, „Polonia Maior Orientalis”, t. VII, s. 45–76.
- Górzyński Makary. 2021. *Gotyk jako medium polityki architektonicznej. Nieznane aspekty projektowania kościoła pod wezwaniem Najświętszego Serca Pana Jezusa w Turku*, „Kronika Wielkopolski”, nr 1 (175), s. 54–74.
- Górzyński Makary. 2022. *Skok w nieznaną. Procesy modernizacyjne, architektura i polityki przestrzenne w Kaliszu początków XX wieku*, Kalisz.
- Harris Diane. 2005. *Social history. Identity, performance, politics, and architectural histories*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, t. 64, nr 4, s. 421–423.
- Hodder Ian. 2016. *Studies in human-thing entanglement*, <http://www.ian-hodder.com/books/studies-human-thing-entanglement> (dostęp 23.07.2021).
- Katalog. 1981. *Hilary Majewski i jego krąg. Katalog wystawy*, red. A. Szram, J. Weinberg, Łódź.
- Kilian Anna. 1994. *Kilka uwag o współczesnej historii architektury*, [w:] *Przemysławieć historię sztuki*, red. M. Poprzęcka, Warszawa, s. 55–60.
- Krajewski Marek. 2008. *Przedmiot, który uczłowiecza...*, „Kultura Współczesna”, nr 3, s. 43–54.
- Krassowski Witold. 1973. *Aestetyczna ozdoba w architekturze 2 poł. XIX wieku*, [w:] *Sztuka 2 połowy XIX wieku*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1973, s. 137–149.
- Krawczak Czesław. 1975. *Prawo budowlane na ziemiach polskich od połowy XVIII wieku do 1939 roku*, Poznań.
- Księga. 1937. *Księga pamiątkowa inżynierów cywilnych Polaków wychowanków Instytutu Inżynierów Cywilnych w Petersburgu*, Warszawa.
- Latour Bruno. 2007. *Can we get our materialism back, please?*, „Istis”, t. XCVIII, nr 1, s. 138–142.
- Latour Bruno. 2011. *Nigdy nie byliśmy nowoczesni. Studium z antropologii symetrycznej*, Warszawa.
- Latour Bruno, Yaneva Albena. 2008. *Give me a gun and I will make all buildings move. An ANT's view of architecture*, [w:] *Explorations in architecture. Teaching, design, research*, red. R. Geiser, Basel, s. 80–89.
- Latour Bruno, Yaneva Albena. 2017. «Give me a gun and I will make all buildings move. An ANT's view of architecture», „Ardeth”, t. 1, s. 103–111; <http://journals.openedition.org/ardeth/991>; <http://www.bruno-latour.fr/node/206> (dostęp 22.07.2021).
- Latour Bruno, Yaneva Albena. 2018. „Dajcie mi rewolwer, a poruszę wszystkie budynki”. *Architektura z punktu widzenia Teorii Aktora-Sieci (ANT)*, „Avant”, t. 9, nr 3, s. 15–24.
- Leach Andrew. 2010. *What is architectural history?*, Cambridge.
- Leśniakowska Marta. 1996. *Co to jest architektura?*, Warszawa.
- Lewandowski Dariusz. 2003. *Stan prawny i organizacja budownictwa sakralnego w Królestwie Polskim*, „Studia Włocławskie”, t. 6, s. 286–295.
- Lewicki Jakub. 2010. *Politechniczna historia architektury a uniwersytecka historia sztuki w Polsce. Przemiany i perspektywy rozwoju*, [w:] *Historia sztuki dzisiaj*, red. J. Jarzewicz, J. Pazder, T.J. Żuchowski, Warszawa, s. 173–188.
- Łoza Stanisław. 1954. *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa.
- Maass John. 1969. *Where architectural historians fear to tread*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, t. 28, nr 1, s. 3–8.
- Majdowski Andrzej. 1993. *Studia z historii architektury sakralnej w Królestwie Polskim*, Warszawa.
- Moxey Keith. 1996. *The practice of theory. Poststructuralism, cultural politics, and art history*, Ithaca.
- Photographs. 2013. *Nineteenth-century photographs and architecture. Documenting history, charting progress, and exploring the world*, red. M. Nilsen, Farnham.
- Okolski Antoni. 1880. *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. 1, Warszawa.
- Olsen Bjørnar. 2010. *Kultura materialna po tekście: przywracanie obecności rzeczom*, [w:] *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki. Antologia*, red. E. Domańska, Poznań, s. 561–592.

- Olsen Bjørnar. 2013. *W obronie rzeczy. Archeologia i ontologia przedmiotów*, Warszawa.
- Omilanowska Małgorzata. 2003. *Spis rysunków architektonicznych z akt Komitetu Techniczno-Budowlanego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Centralnym Państwowym Archiwum w St. Petersburgu. Królestwo Polskie*, Warszawa.
- Omilanowska Małgorzata. 2004. *Polscy architekci w petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych w latach 1814–1918*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. LXVI, nr 3–4, s. 351–373.
- Omilanowska Małgorzata. 2007. *O wykształceniu i organizacji pracy warszawskich architektów w XIX wieku. Kilka uwag*, [w:] *Architekt–budowniczy–mistrz murarski*, red. H. Faryna-Paszkievicz, M. Omilanowska, J. Sito, Warszawa, s. 93–100.
- Omilanowska Małgorzata. 2008. *Architekt Stefan Szyller 1857–1933*, Warszawa.
- Omilanowska Małgorzata. 2016. *Budowanie na obcej ziemi*, Kraków.
- Payne Alina. 1999. *Architectural history and the history of art. A suspended dialogue*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, t. 58, nr 3, s. 292–299.
- Pearce Susan M. 2003. *Objects as meaning; or narrating the Past*, [w:] *Interpreting objects and collections*, red. S.M. Pearce, London–New York, s. 19–29.
- Perspektywy. 2009. *Perspektywy współczesnej historii sztuki. Antologia przekładów „Artium Quaestiones”*, red. M. Bryl i in., Poznań.
- Pilikowski Michał. 2020. *Architekt Akademii. Adolf Szyszko-Bohusz w krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych*, Kraków.
- Popławska Irena. 1992. *Architektura mieszkaniowa w Łodzi w XIX wieku*, Warszawa.
- Poświęcenie. 1893. *Poświęcenie*, „Gazeta Kaliska”, nr 57, s. 1–2.
- Poświęcenie kościoła. 1886. *Poświęcenie kościoła*, „Kaliszanin”, nr 93, s. 1–2.
- Purchla Jacek. 1986. *Jan Zawiejski. Architekt przelomu XIX i XX wieku*, Warszawa.
- Ratusz. 1887. *Ratusz*, „Kaliszanin”, nr 28, s. 2.
- Rethinking. 2006. *Rethinking architectural historiography*, red. D. Arnold, E.A. Ergut, B.T. Özkaya, London–New York.
- Roguska Jadwiga. 1974. *Środowisko architektoniczne Warszawy na przełomie XIX i XX wieku (1890–1914)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XIX, z. 3, s. 219–231.
- Shiff Richard. 1992. *Originality*, [w:] *Critical terms for art history*, red. R.S. Nelson, R. Shiff, Chicago–London, s. 103–115.
- Stefański Krzysztof. 2009. *Ludzie, którzy zbudowali Łódź. Leksykon architektów i budowniczych miasta (do 1939 roku)*, Łódź.
- Stieber Nancy. 2005. *Learning from Interdisciplinarity. Introduction*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, t. 64, nr 4, s. 417–418.
- Strzałkowski Jacek. 1997. *Architekci i budowniczowie w Łodzi do 1944 roku*, Łódź.
- Strzałkowski Jacek. 2007. *Kilka uwag o archiwaliach pomocnych w pracy nad biogramami architektów czynnych w XIX wieku*, [w:] *Architekt–budowniczy–mistrz murarski*, red. H. Faryna-Paszkievicz, M. Omilanowska, J. Sito, Warszawa, s. 113–116.
- Szczepańska Alicja. 1970. *Idea postępu w myśli o sztuce (XVI–XVIII w.)*, [w:] *Myśl o sztuce i sztuka XVII i XVIII wieku*, red. J. Białostocki, Warszawa, s. 29–120.
- Śleboda Tomasz. 2018. *Edgar Norwerth 1884–1950. Artysta i człowiek*, Warszawa–Toruń.
- Świtek Gabriela. 2013. *Gry sztuki z architekturą. Nowoczesne powinowactwa i współczesne integracje*, Toruń.
- Tabaka Anna, Błachowicz Maciej. 2010. *Nowy Kalisz*, Kalisz.
- Tilley Christopher. 2003. *Interpreting material culture*, [w:] *Interpreting objects and collections*, red. S.M. Pearce, London–New York, s. 67–75.
- Trachtenberg Marvin. 1988. *Some observations on recent architectural history*, „The Art Bulletin”, t. 70, nr 2, s. 208–241.
- Ustawy [1923]. *Ustawy i rozporządzenia z dziedziny budownictwa, obowiązujące w Państwie Polskiem*, oprac. G. Szymkiewicz, Warszawa.
- Vasari Giorgio. 1989. *Żywoty najslawniejszych malarzy, rzeźbiarzy i architektów*, red. K. Estreicher, Warszawa.
- Villa. 2017. *The early modern villa. Senses and perceptions versus materiality*, red. B. Arciszewska, Warszawa.
- Watkin David. 1983. *The rise of architectural history*, Chicago.

- White Hayden. 2009. *Proza historyczna*, red. E. Domańska, Kraków.
- White Hayden. 2010. *Poetyka pisarstwa historycznego*, red. E. Domańska, M. Wilczyński, Kraków.
- Wölfflin Henryk. 1931. *Sztuka klasyczna. Wstęp do włoskiego renesansu*, Kraków.
- Wölfflin Henryk. 1962. *Podstawowe pojęcia historii sztuki. Problem rozwoju stylu w sztuce nowożytnej*, Wrocław.
- Wright Gwendolyn. 2005. *Cultural history. Europeans, Americans, and the meanings of space*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, t. 64, nr 4, s. 436–440.
- Yaneva Albena. 2016. *Mapping controversies in architecture*, London–New York.
- Yaneva Albena. 2017. *Five ways to make architecture political. An introduction to the politics of design practice*, London–New York.
- Żywicki Jerzy. 2010. *Urzędnicy: Architekci, budowniczowie, inżynierowie cywilni... Ludzie architektury i budownictwa w województwie lubelskim oraz guberni lubelskiej w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Lublin.

Opracowania niepublikowane

- Górzyński Makary. 2019b. „Miasto, społeczeństwo, przyszłość. Architektura i przestrzeń nowoczesności Kalisza przełomu XIX–XX wieku”, rozprawa doktorska przygotowana pod kierunkiem dr hab. Barbary Arciszewskiej, obroniona na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, online: <https://depotuw.ceon.pl/handle/item/3586> (dostęp 23.07.2021).
- Wojdak Ewelina. 2016. *Droga do metodologii — antropologia kulturowa w badaniach architektury XIX wieku*, referat wygłoszony na Konferencji Studencko-Doktoranckiej „Odłot. Nowe tematy historii sztuki”, Wrocław, 11–12 kwietnia 2016 r., online: https://www.academia.edu/27434315/Droga_do_metodologii_-_antropologia_w_badaniach_architektury_XIX_wieku_A_Passage_to_Methodology_Antropology_in_the_Study_of_Architecture_of_the_Nineteenth_Century_ (dostęp 23.07.2021).